

תקציר מנהלים של

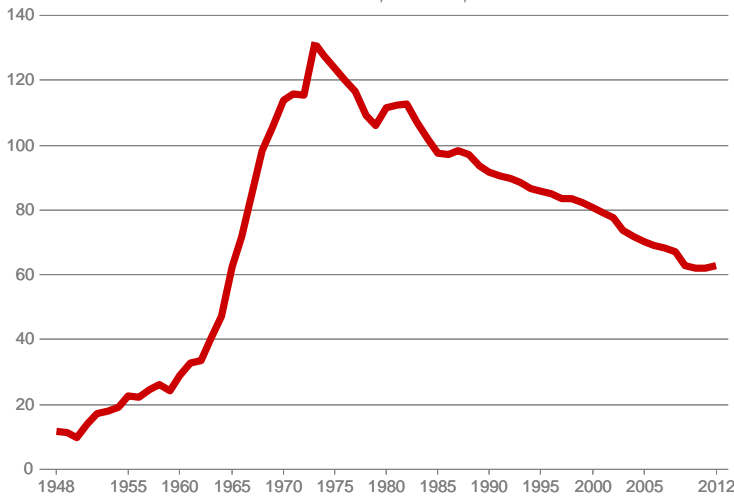
מדריך שורש

לחברה וכלכלה בישראל 2015

דן בן-דוד

סגל בכיר באוניברסיטאות ישראליות*

לכל 100,000 איש, 1948-2012

* סגל בכיר כולל פרופסורים מן המניין, פרופסורים חברים, מרצים בכירים ומרצים מקור: דן בן-דוד, "ניקוי ראש: בריחת מוחות אקדמיים מישראל", 2008 (מעודכן) נתונים: למ"ס וות"ת

1. התוואים ארוכי הטווח של ישראל

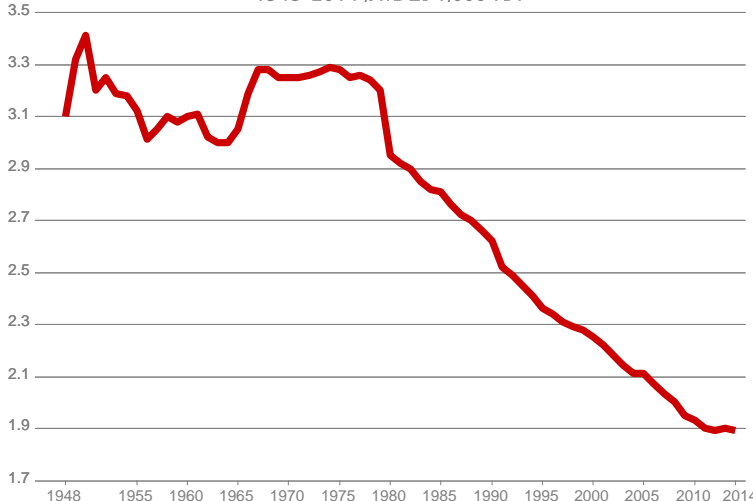
במהלך שנות ה-70 ותחילת שנות ה-80, השתנו מקצה לקצה העדיפויות הלאומיות של ישראל. כתוצאה מכך, עברה המדינה לתוואים כלכליים-חברתיים חדשים שהפכו מאז ליציבים למדי – תוואים רבי-עשורים שאינם בני קיימא בטווח הארוך. מדריך שורש לחברה וכלכלה בישראל מספק מבט-על תקדימי על ישראל של ימינו: היכן היינו, היכן אנחנו נמצאים, לאן פנינו מועדות (ובאיזו מהירות), מה ההשלכות, ומה ניתן לעשות בהקשרים אלה. חלק גדול מהדעות הרווחות בנוגע לישראל פשוט אינן נכונות, בעוד שחלק מהפרדיגמות זקוקות להגדרה מחדש.

את המהפך של ישראל בעדיפויות הלאומיות ניתן לראות בבירור במספר תחומים כלכליים-חברתיים, מחינוך ובריאות ועד לתשתיות וצמיחה. שני תרשימים עבורם יש נתונים מאז הקמת המדינה ב-1948 מספקים עדות חדה וברורה למדי לאותם שינויים בעדיפויות הלאומיות.

כשישראל היתה מדינה ענייה שתוצרתה החקלאית היוותה כמחצית מהיצוא שלה, היא בנתה אוניברסיטאות מחקר להבטחת עתידה. במהלך העשורים הראשונים לקיומה, הגדילה ישראל את מספר החוקרים באוניברסיטאות בקצב אקספוננציאלי. העדיפויות הלאומיות דאז הניבו שבע אוניברסיטאות מחקר עד אמצע שנות השבעים, עם מספר אנשי סגל מחקרי לנפש שהתקרב לרמות אמריקאיות.

מיטות טיפוליות בבתי חולים

לכל 1,000 נפשות, 1948-2014

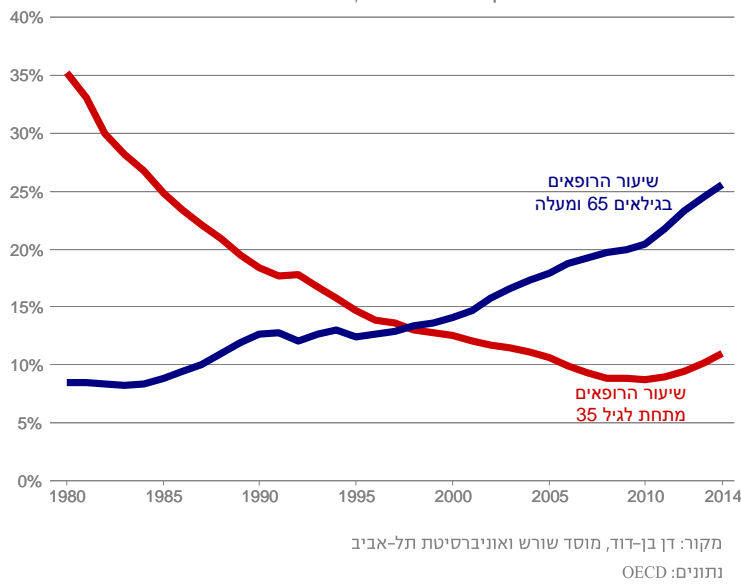
מקור: דן בן-דוד, מוסד שורש ואוניברסיטת תל-אביב נתונים: למ"ס וה-OECD

אולם אז השתנה סדר היום של ישראל. למרות שישראל הפכה לעשירה יותר והאיזמים מבחוץ פחתו, לא הוקמה אף אוניברסיטת מחקר בארבעת העשורים האחרונים (המקרה של אריאל הינו פוליטי בעיקרו ולא חלק מתכנית אסטרטגית כלשהי בתחום ההשכלה הגבוהה).

מספר משרות חברי הסגל האקדמי באוניברסיטאות המובילות נמוך בחמישית ממה שהיה לפני ארבעה עשורים. למרות שהאוכלוסיה יותר מהכפילה את עצמה ומספר הסטודנטים באוניברסיטאות גדל לכמעט פי שלושה וחצי ממה שהיה בשנות השבעים, מספר חברי הסגל המחקרי גדל רק ב-14%. גם אם מוסיפים את המכללות הלא-מחקריות, מספר הסטודנטים בהשכלה הגבוהה גדל ביותר מפי חמישה, בעוד שמספרם

שיעור הרופאים הצעירים והמבוגרים בישראל

מתוך כלל הרופאים, 1980-2014

הכולל של חברי הסגל הבכיר במוסדות אלה, בין אם הם עוסקים במחקר או לא, גדל רק ב-40%.

תחום הבריאות ממחיש אף הוא את התפנית החדה בעדיפויות הלאומיות של ישראל. במהלך שלושת העשורים הראשונים לקיומה, הצליחה המדינה החדשה להגדיל את מספר המיטות בבתי החולים בקצב הדומה לגידול המהיר של אוכלוסיתה. אז התרחש השינוי בסדר העדיפויות התקציבי, ועמו החלה המדינה להפנות משאבים לכיוונים אחרים, מה שהפחית באופן עקבי את מספר מיטות בתי החולים יחסית לגודל האוכלוסיה במהלך שלושה וחצי עשורים ברציפות. הפניית המשאבים לכיוונים אחרים והירידה שהתרחשה כתוצאה מכך במספר מיטות בתי החולים לאורך עשורים הביאו את ישראל לרמות הנמוכות ביותר של ה-OECD.

ב-31 מתוך 33 המדינות האחרות ב-OECD יש יותר מיטות יחסית לגודל האוכלוסיה מאשר בישראל. לכן, בעוד שבישראל ניתן למצוא רופאים מהטובים בעולם המפותח, אוכלוסיתה מאושפזת בתנאים המזכירים בחלקם מדינות עולם שלישי עם מטופלים ששוכבים במסדרונות ובאזורי האכילה – עם כל המשתמע מכך בנוגע לסיכוי מוגבר לזיהומים משניים ולמחלות.

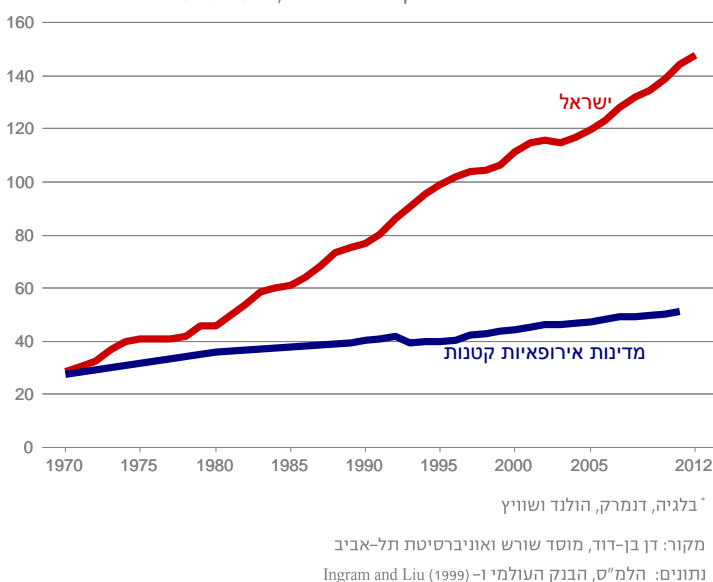
למרות שישראל ממוקמת בסביבות אמצע הסולם של מדינות ה-OECD במונחים של מספר רופאים פעילים לנפש, היא לא השקיעה מספיק בהכשרת רופאים בעשורים האחרונים. כתוצאה מכך, ישראל מתאפיינת במלאי הולך וגדל של רופאים מזדקנים. לפני שלושה וחצי עשורים, רק 8.5% מהרופאים בישראל היו בגילי 65 ומעלה. כיום מגיע חלקם ל-25%, השיעור הגבוה ביותר ב-OECD, בפער ניכר. כשליש מהרופאים בישראל היו צעירים ב-1980. כיום, גילו של אחד מכל עשרה רופאים בלבד הוא מתחת ל-35. שיעורם של הרופאים הצעירים גבוה יותר ב-25 מתוך 29 מדינות ה-OECD הנותרות שעבורן יש נתונים על גיל הרופאים. המצב בקרב האחיות תמור עוד יותר.

גורם מפתח המשפיע ישירות הן על פריון היצור והן על אי-השוויון הוא תשתית התחבורה. ב-1970 היתה הצפיפות על כבישי ישראל – הנמדדת לפי מספר כלי הרכב לקילומטר כביש – זהה כמעט למוצע הצפיפות במדינות אירופה הקטנות (בלגיה, דנמרק, הולנד ושווייץ). במהלך ארבעת העשורים הבאים, גדלה הצפיפות בישראל לכמעט פי שלושה מהממוצע הכולל ב-OECD, למרות שמספר כלי הרכב לנפש בישראל היה קטן ב-38% מממוצע ה-OECD. למעשה, עלות כלי הרכב ועלות שימושם כה גבוהות בישראל (במיוחד ביחס להכנסות בארץ), שמספר כלי הרכב לנפש נמוך יותר מאשר ב-30 מתוך 33 מדינות ה-OECD האחרות – ובכל זאת הצפיפות על כבישי הארץ עולה על הצפיפות ב-30 מתוך 33 מדינות ה-OECD האחרות.

בארבעת העשורים האחרונים, לא נבנו כבישים במקומות בהם מתגוררת מרבית האוכלוסיה. בעשור האחרון חל שיפור הן בבניית כבישים חדשים והן בהרחבת כבישים קיימים. ובכל זאת, עלה מספר כלי הרכב ביחס לשטח הכביש ב-16% בין 2005 ו-2013. חלק מהסיבה נעוץ בהיעדר חלופות תחבורה משמעותיות למכוניות. למעשה, מספר הקילומטרים-נסיעה ברכבות ביחס לגודל

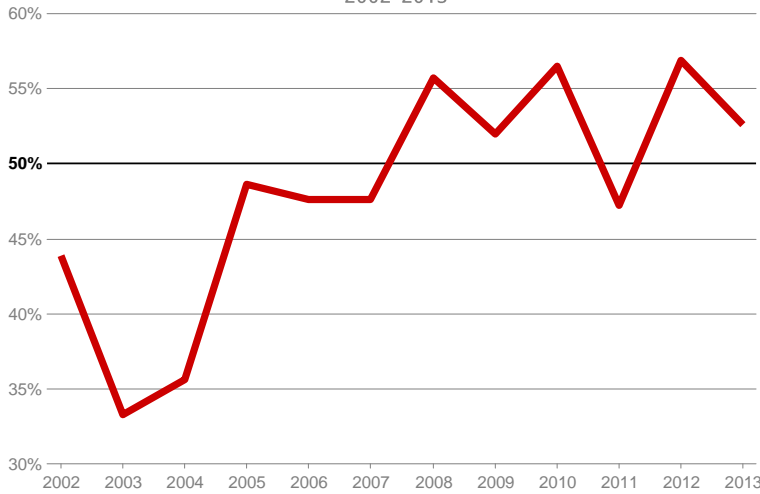
צפיפות על הכבישים בישראל ובמדינות אירופאיות קטנות*

מספר כלי רכב לקילומטר כביש, 1970-2012

שיעור הגברים החרדים עם לא יותר מ-8 שנות לימוד

2002-2013

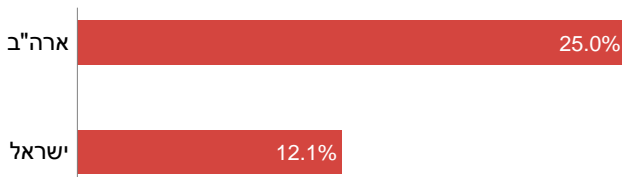

מקור: דן בן-דוד, מוסד שורש ואוניברסיטת תל-אביב
נתונים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה

האוכלוסיה בישראל נמוך בהרבה מהרמה האירופאית.

לשינויים הדמוגרפיים בישראל יהיה תפקיד מרכזי בקביעת איתנותה הכלכלית של המדינה בעתיד. האוכלוסיה החרדית גדלה בקצב המהיר ביותר מבין קבוצות האוכלוסיה הגדולות בארץ. בניגוד לדעות הרווחות עדיין בישראל, מתברר שקבוצת הגברים החרדים בעלי לא יותר משמונה שנות לימוד (ואפילו השכלת הליכה שהם כביכול מקבלים נוטה להיות חלקית מאוד, ללא לימודי מדעים או אנגלית ועם רמה נמוכה מאוד במתמטיקה) גדלה גם במונחים אבסולוטים וגם אחוז מסך הגברים החרדים במהלך העשור האחרון. כיום, ליותר ממחצית מהאוכלוסיה הגדולה וגדלה במהירות של גברים חרדים אין השכלה פורמלית מעבר לכיתה ח'.

שיעור החרדים עם תואר אקדמי, 2013*

* בוגרים בגיל 18 ומעלה בארה"ב ו-20 ומעלה בישראל

מקור: דן בן-דוד, מוסד שורש ואוניברסיטת תל-אביב
נתונים: הסקר החברתי של הלמ"ס וה-Pew Research Center

העובדה שיהודים חרדים בישראל הינם בעלי השכלה כה נמוכה קשורה ככל הנראה יותר לעוצמתם הפוליטית במדינה מאשר למגבלות דתיות. מאפיין ייחודי של מערכת החינוך בישראל היא שלהורים החרדים ניתנת האפשרות להשתמש בדת כאמצעי למנוע מילדיהם קבלת השכלה שתעניק להם חלופות כאשר יהפכו למבוגרים. כתוצאה מכך, קשה מאוד יהיה לילדים אלה להגיע בסופו של דבר להשכלה גבוהה, גם אם יהיו מעוניינים בכך יום אחד.

השוואת שיעורי השגת תארים אקדמיים – בין חרדים בישראל וחרדים בארה"ב – שימושית להדגמת הקו המפריד בין דת ופוליטיקה. על אף שבקומתם ביהדות דומה, שיעור החרדים המחזיקים בתואר אקדמי בארה"ב כפול מזה שבישראל.

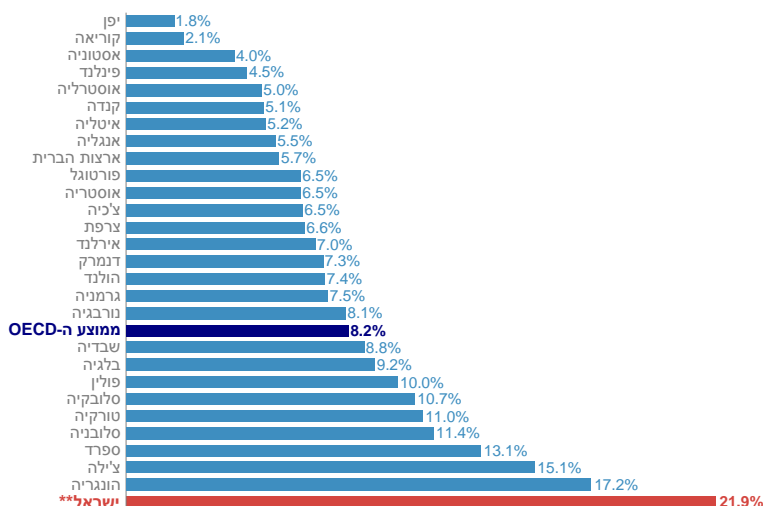
רמת ההישגים הממוצעת של ילדי ישראל במתמטיקה, מדע וקריאה נמצאת קרוב לתחתית מדינות ה-OECD. לו השתתפו הילדים החרדים בבחינה, היה הממוצע של ישראל נמוך אף יותר. רמת החינוך שישראל מספקת לילדיה דוברי הערבית מניבה תוצאות נמוכות יותר ממדינות מתפתחות רבות. אי-השוויון בהישגים במקצועות הליכה בקרב ילדים ישראלים שאינם חרדים הוא הגבוה ביותר

בעולם המפותח (והיה אף גבוה יותר אילו ילדים חרדים היו משתתפים במבחנים). על כן, לא מפתיע שאי-שוויון כה גבוה בחינוך מתורגם אחר כך לפערים הכלכליים הגבוהים בעולם המפותח.

כישלונה של מערכת החינוך בישראל בא לידי ביטוי הרבה מעבר לרמת הידע הנמוכה של חלק כה גדול מהילדים במתמטיקה, מדע וקריאה. ארגון ה-OECD מקיים מבחן נוסף המתמקד במיומנויות בסיסיות של פתרון בעיות. הוא מגדיר שש רמות של מיומנויות פתרון בעיות, כאשר רמה 6 היא הגבוהה ביותר ורמה 1 היא הנמוכה ביותר. כפי שמציין ה-OECD, "תלמידים ברמה 1 נוטים שלא להיות מסוגלים לתכנן מראש או לקבוע יעדי מישנה".

22% מהתלמידים בישראל לא היו מסוגלים להגיע אפילו לרמה 1 המינימלית של ה-OECD בפתרון בעיות. אין מדינה אחרת ב-OECD שמתקרבת לשיעורים כאלה של היעדר יכולת – והנתונים אפילו אינם כוללים את הילדים

אחוז התלמידים מתחת לרמת המינימום של ה-OECD במיומנות פתרון בעיות*, 2012

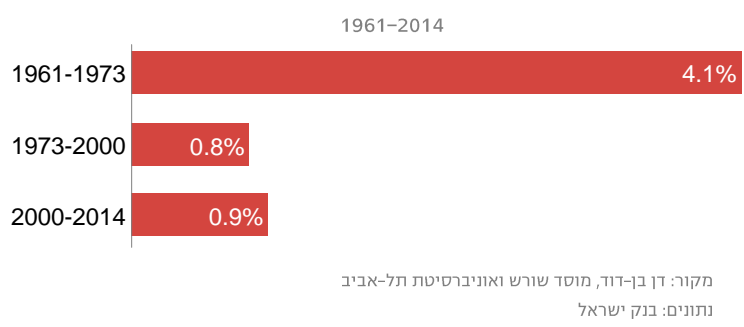

* אחוז התלמידים עם ציון מתחת ל-1
** ישראל, לא כולל חרדים

מקור: דן בן-דוד, מוסד שורש ואוניברסיטת תל-אביב
נתונים: PISA

החרדים בישראל. כאשר שיעור כה גבוה מהילדים מקבל השכלה ומיומנויות יסוד ברמה המתאימה למדינות מתפתחות, צריך להיות ברור מה צופן העתיד – אלא אם כן הידע מהאוניברסיטאות המתקדמות של ישראל יגיע אל הילדים לפני שהם יגדלו.

שיעורי שינוי שנתיים בפריון הכולל של המגזר העסקי

למצב הירוד של תשתיות ההון האנושי והפיזי תפקיד מרכזי בקביעת הפריון הנחוץ לצמיחה כלכלית. בעוד שניתן לייחס חלק גדול מהצמיחה המהירה בפריון הכולל הישראלי בתקופה שלפני מלחמת יום הכיפורים לתהליך של צמצום פערים משאר העולם המפותח, הרי שהעשורים שבאו לאחר מכן התאפיינו בשיעורים נמוכים במיוחד של צמיחה בפריון הכולל.

התוצאה, כאשר היא מתורגמת לתמ"ג לשעת עבודה, היא שפריון העבודה בישראל הוא מהנמוכים מבין כל המדינות המפותחות.

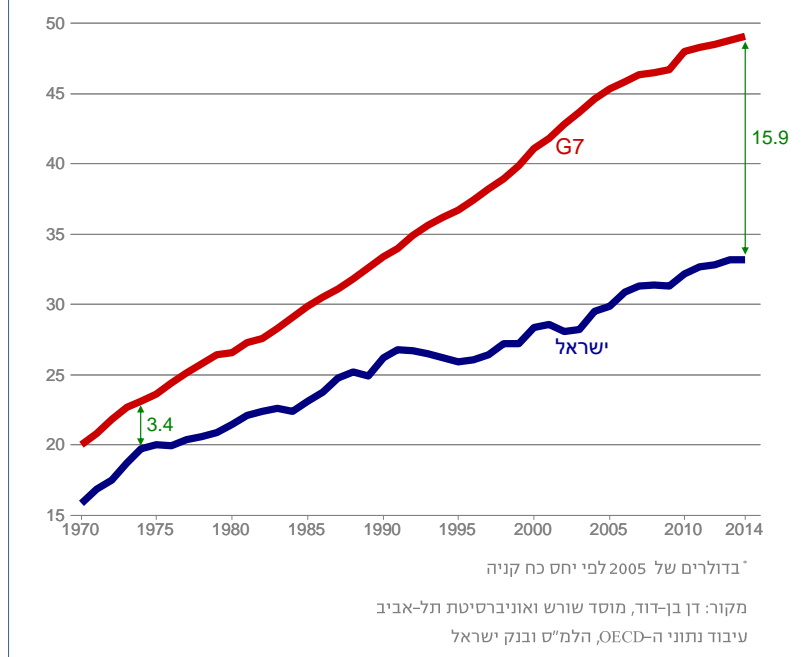
למעשה, פריון העבודה בישראל אינו רק נמוך, הוא הולך ונסוג יותר ויותר – במונחים יחסיים – מהמדינות המובילות בעולם מאז אמצע שנות השבעים. חלק אחד של ישראל נמצא במעטפת הידע העולמית – האוניברסיטאות, ההיי טק, הרפואה וכן הלאה – אך חלק גדול, וגדל, של האוכלוסיה אינו מקבל את הכלים או את התנאים הדרושים לעבוד במשק גלובלי, מודרני ותחרותי. החלק הזה של המדינה הוא כמו משקולת עצומה על כתפיו של החלק האחר, משקולת שהופכת לכבדה יותר ויותר עם הזמן.

ככל שגדל הפער בין מה שישראלים מיומנים ומשכילים יכולים להשתכר בחו"ל לבין מה שהם מקבלים בארץ, כך יחצה הסף האישי של יותר ישראלים. עם הזמן, יהיה זה יותר קל – במיוחד עבור הצעירים – להחליט בין עזיבה לבין הישארות והשתכרות מתחת לפוטנציאל שלהם, ונשיאת נטל גדל והולך על שכמם.

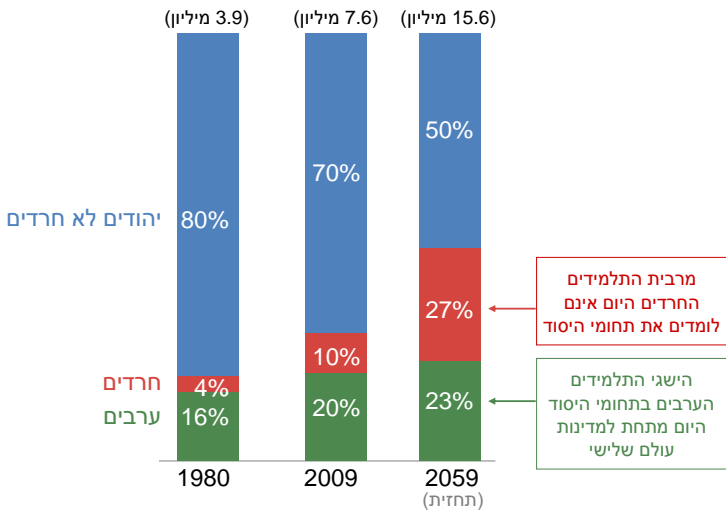
מאז אמצע שנות השבעים, הפער בפריון העבודה בין המדינות המובילות לבין ישראל גדל כמעט פי חמישה. התוואי של ארבעת העשורים האחרונים לא יהיה בר קיימא במשך ארבעה עשורים נוספים – עם כל המשתמע מכך לגבי עתידה של ישראל.

פריון עבודה

תמ"ג לשעת עבודה, 1970-2014

אוכלוסית ישראל בעתיד

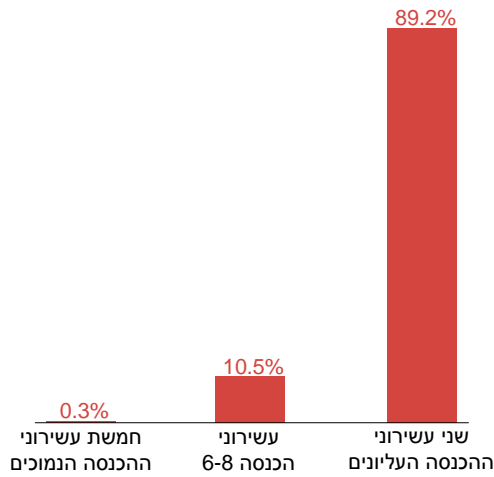

מקור: דן בן-דוד, מוסד שורש ואוניברסיטת תל-אביב
נתונים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ובנק ישראל

2. העתיד – אם לא יהיה שינוי בהווה

מה מצפה לישראל בעתיד? הילדים של היום הם המבוגרים של מחר והחלקים באוכלוסיה הגדלים במהירות הרבה ביותר נוטים להיות אלה המקבלים את לימודי הליבה ברמה הנמוכה ביותר. יהיו לכך השפעות עצומות על עתידה של ישראל אלא אם כן תשתיות ההון האנושי והפיזי יתחילו לקבל תשומת לב מיידית בעדיפויות הלאומיות. למעשה, מדובר כאן בהגדרה מחדש של פרדיגמת הביטחון הלאומי שמשחק תפקיד כה חשוב בבחירות בארץ. מטוסים, טנקים וגדודים הם רק חלק ממה שישראל צריכה לשם הגנתה. ילדים המקבלים חינוך של עולם שלישי יוכלו להחזיק רק משק של עולם שלישי, שאינו מסוגל לתמוך בצבא של העולם הראשון המתחייב לשם שרידותה של ישראל באזור האלים בו היא נמצאת.

התפלגות תקבולי מס הכנסה לפי עשירוני הכנסה, 2011

מקור: דן בן-דוד, מוסד שורש ואוניברסיטת תל-אביב
נתונים: משרד האוצר

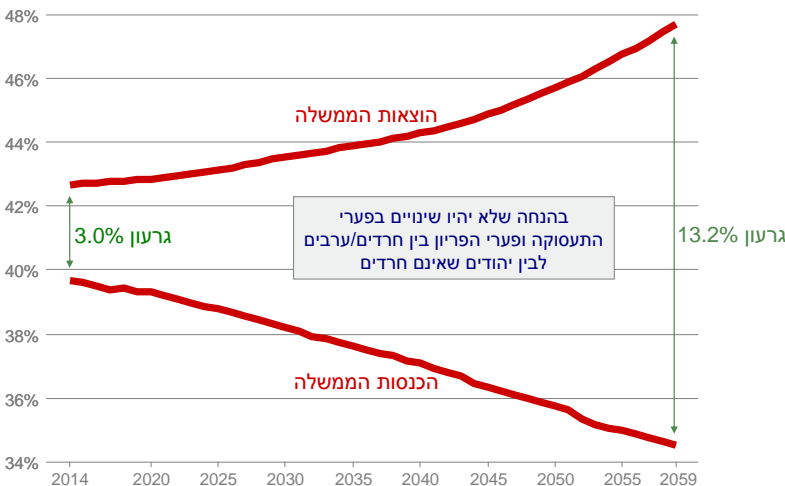
כאשר קבוצה כה גדולה של בוגרים לא תוכל להחזיק משק עולם ראשון, מי יממן את הצרכים של החברה? כבר היום, כמעט 50% מאוכלוסית המדינה אינה משלמת מס הכנסה כלל. 89% מסך תקבולי המדינה ממס ההכנסה באים מ-20% מהאוכלוסיה בלבד – עליה מ-83% ב-1999. לאור השינויים הדמוגרפיים המהירים בארץ, נשאלת השאלה: על מי ניתן יהיה להטיל מסי הכנסה בעתיד – על אלה שהכנסותיהם כה נמוכות עד שאינם מגיעים אפילו למדרגת המס הנמוכה ביותר, או על אלה שכבר נושאים על גבם 89% מנטל מס ההכנסה, כשחלקם העתידי באוכלוסיה יהיה אף נמוך מ-20%?

אם חרדים וערבים ישראלים לא יקבלו את הכלים והתנאים לעבוד במשק מודרני, אין סיבה לצפות ששיעורי התעסוקה ופרייון העבודה שלהם יתכנסו לאלה של שאר האוכלוסיה. על פי תרחיש זה, משרד האוצר חוזה שלמרות הגידול הצפוי בהכנסות ממסים משדות הגז שנמצאו לאחרונה בישראל – צפוי יחס ההכנסות ממס לתמ"ג לרדת בחדות לצד עליה תלולה ביחס בין הוצאות הממשלה לתמ"ג. על פי אותו תרחיש של משרד האוצר, הגירעון הממשלתי, כאחוז מהתמ"ג, יגדל ביותר מפי ארבעה ויחס החוב-תוצר צפוי לזנק.

תמונת הצמיחה העתידית של ישראל בכל אחד מהתרחישים של

תחזיות להכנסות והוצאות ממשלה עתידיים*

כאחוז מהתמ"ג, 2014-2059

* מבוסס על תחזית האמצע של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה
מקור: המועצה הלאומית לכלכלה, משרד ראש הממשלה
נתונים: אסף גבע (2015), משרד האוצר

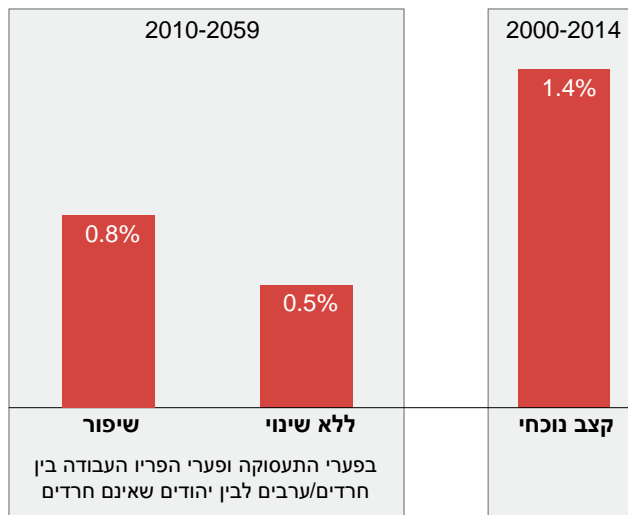
בנק ישראל אינה טובה. קצב הצמיחה של רמת החיים בישראל – הנמדדת לפי התמ"ג לנפש – צפוי לרדת מהשיעור הנוכחי שעמד על 1.4% לשנה בעשור וחצי האחרונים ל-0.5% או 0.8% בשנה בהתאם לשאלה אם תחול התכנסות בשיעורי התעסוקה ופרייון העבודה של חרדים וערבים ישראלים לאלה של שאר החברה.

כפי שצריך להיות ברור, הסוגיה שישראל עומדת בפניה גדולה הרבה מעבר להעלאת החרדים והערבים הישראלים לרמות פרייון העבודה והתעסוקה הממוצעות של האוכלוסיה היהודית שאינה חרדית. יש צורך להעלות את המדינה כולה לרמה גבוהה יותר. זה אפשרי – עדיין – אך חלון ההזדמנויות לשינוי משמעותי בתוואי ארוך הטווח של ישראל לא יישאר פתוח לנצח.

השינוי בהדגשים צריך להתמקד בשלושה מעגלי מדיניות. על מעגל המדיניות

תחזיות צמיחה כלכלית עתידית

שיעורי צמיחה שנתיים של התמ"ג לנפש

מקור: קרנית פלוג (2015), בנק ישראל

הראשון, שמתמקד ביחידים ובעסקים, ליצור תמריצים לעבודה והעסקה תוך הענקת הכלים הדרושים לכך. מעגל המדיניות השני צריך להתמקד ברמה אחת מעל – יצירת התנאים הסביבתיים שיגבירו את התעסוקה ופריי העבודה תוך הפחתת העוני ואי-השוויון. מעגל המדיניות השלישי עוסק בסוגיות אסטרטגיות שלא רק ישפרו את המצב בהווה אלא גם יבטיחו תנאים כלכליים-חברתיים בני קיימא בעתיד. מדריך שורש מתאר בקווים כלליים כמה מתחומי השורש שבהם צריכים מעגלי המדיניות הללו להתמקד.

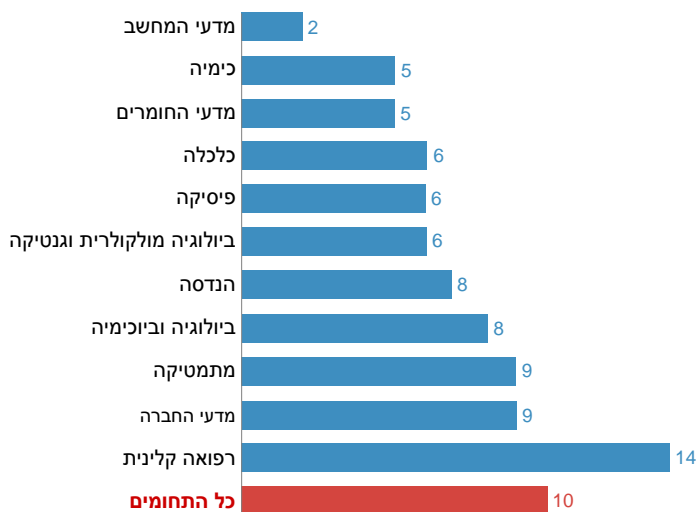
3. ההזדמנות

מבחינות מסוימות, המצב בישראל דומה לנוסעי הטיטניק ולאנשי צוותה, המתמקדים בסידור הכיסאות על הסיפון במקום בקרחון הענק שלפניהם ובצורך לקבוע תוואי חדש לאנניה. לפי כל אמות המידה, ישראל אינה מדינה מתפתחת. כל הידע שישראל זקוקה לו כדי להביא למפנה כבר נמצא בתוך גבולותיה, ואין צורך ללמוד אותו או לייבאו מחו"ל. למרות התנאים הכלכליים-חברתיים ארוכי הטווח שלה, ישראל היא עדיין ביתם של כמה ממרכזי המחקר המובילים בעולם. האוניברסיטאות של המדינה מדורגות במקום השני בעולם (על בסיס המדד האקדמי המקובל של ציטוטים למאמר) בתחום מדעי המחשב, במקום השישי בפיזיקה, ובמקום העשירי באופן כללי. מצוינות אקדמית היא הבסיס להתקדמות טכנולוגית – ולישראל עדיין יש את זה. המדינה משקיעה במחקר ופיתוח בשיעורים גבוהים יותר מכל מדינה אחרת והתוצאה היא סגירת פער הפטנטים לנפש בין ישראל לבין המשקים המובילים בעולם. הביטחון ביכולתם של הישראלים לחשוב מחוץ לקופסה ולמצוא פתרונות לאינספור בעיות הוביל לכך שיותר כסף זורם לתוך המדינה מאשר אל מחוצה לה – והחוזק והיציבות של השקל מהווה אינדיקציה אחת לביטחון הזה. הזרימה של השקעות ישירות נטו אל תוך ישראל, כאחוז מהתוצר, כבר עולה על ממוצע ה-OECD.

השילוב הישראלי של אוניברסיטאות מחקר, מו"פ ויכולת לחדשנות, הוביל לרמה טכנולוגית המהווה מוקד משיכה להשקעות הון סיכון בשיעורים שאין להם אח ורע בעולם המפותח. מבחינתה של ישראל, כאן עשוי להיות טמון המפתח לעתידה – אם היא תקבע מדיניות שתאפשר לחלק גדול מהאוכלוסייה להשתלב טוב יותר בשוק העבודה, ולמנוע הכלכלי שלה לנצל יותר מהצילינדרים הקיימים בו.

הדירוג האקדמי של ישראל בעולם

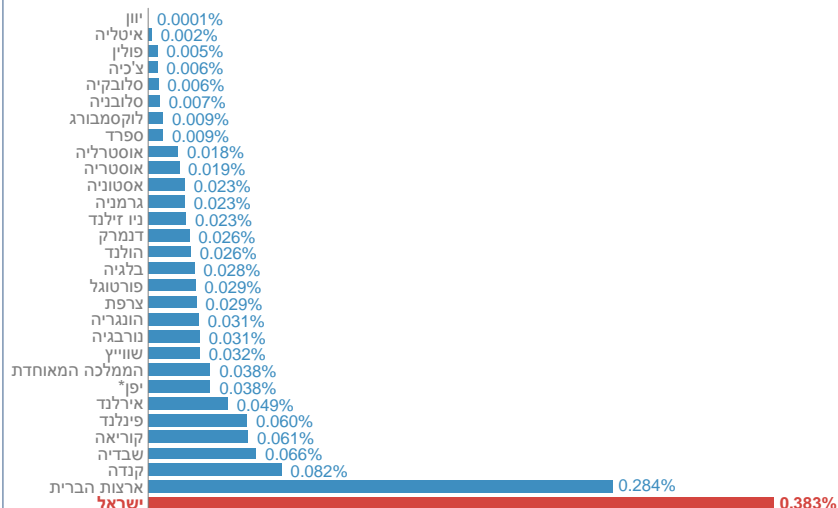
לפי ציטוטים אקדמיים למאמר, בתחומים נבחרים, 2003-2013

מקור: אורי קירש, מוסד נאמן, טכניון
נתונים: ISI Web of Knowledge

השקעות הון סיכון

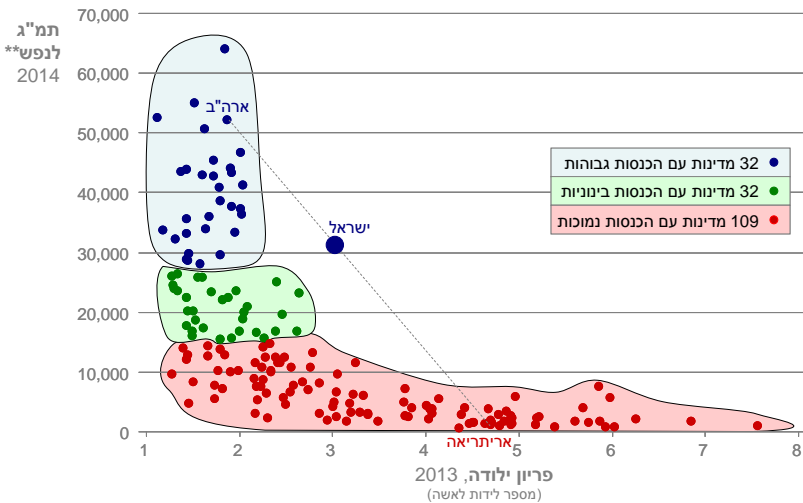
29 מדינות OECD, כאחוז מהתמ"ג, 2014

2013-1
מקור: OECD

רמת חיים לאומית וגודל משפחה

173 מדינות*

* לא כולל מדינות שהינן בעיקר יצואניות נפט ומדינות-ערים
 ** בדולרים של 2011 לפי יחס כח קניה

מקור: דן בן-דוד ושגית אזארי-ויזל, מוסד שורש ואוניברסיטת תל-אביב
 גרף מעודכן של בני לנדא ושמואל אבן (2007)
 נתונים: הבנק העולמי

חוט השני העובר בין הניגודים הבולטים העולים ממדריך שורש הוא שיש שתי מדינות ישראל במדינה אחת. חלק אחד מהאוכלוסיה נמצא בחזית הידע האנושי, בעוד שחלק אחר של האוכלוסיה אינו מקבל את הכלים והתנאים הדרושים לעבוד במשק מודרני, פתוח ותחרותי.

בעולם המחולק לשלוש קבוצות על פי הכנסות וגודל המשפחה, מתברר שישראל היא המקרה החריג מחוץ לכל הקבוצות – מעין ממוצע משוקלל של ארה"ב ואריתריאה. בהשוואה למדינות המפותחות ההולכות ומזדקנות, אוכלוסיתה של ישראל צעירה מאוד ומורכבת ממשפחות גדולות יחסית – גם בקרב המשכילים יותר – ומפחות משפחות חד הוריות. אם תצליח לגייס את הרצון והיכולת הפוליטיים שיאפשרו לידע הקיים באוניברסיטאות להגיע לכל

ילדיה, תוכל ישראל לעלות על גל שייקח אותה עד פסגת העולם. אך אם ישראל לא תנצל את חלון ההזדמנויות הקיים, ברירת המחדל כרגע היא תוואי כלכלי-חברתי ארוך טווח שאינו בר קיימא – עם כל ההשלכות הקיומיות המתלוות אליו, באחד האזורים המסוכנים על פני כדור הארץ. נקודה אחרונה היכולה לרמוז על ההזדמנות שיש לישראל היא אוכלוסיה ייחודית שאכפת לה. 400,000 ישראלים (5% מכלל האוכלוסיה) יצאו לרחובות במוצ"ש אחד בקיץ 2011 על מנת למחות על המחירים הגבוהים – שהם רק קצה הקרחון. ניתן רק לדמיין איזה סוג של תגובה היתה מתקבלת לו מרבית הישראלים היו מודעים להיקף הקרחון כולו, שחלק גדול ממנו תואר במדריך שורש. חלון ההזדמנויות ליישום מפנה בעדיפויות הלאומיות עדיין קיים. השאלה העיקרית היא האם המפנה יתרחש לפני שהחלון ייסגר.